

# ՀԱՅՈՅ ԱՐՏԱՎԱՐ (ԱՐԴՈՒՏԵՍ) ԹԱԳԱՎՈՐԸ

Երվանդունի երկրորդ թագավորական դինաստիայի հիմնադիրը Հայաստանի նախկին սատրապ Օրոնտես-Երվանդն էր: Լինելով շուրջ 200-ամյա դադարից հետո Հայաստանի անկախությունը վերականգնած և պետության հիմնադիր դարձած անձ Օրոնտես-Երվանդը չէր կարող տեղ գտած չլինել հայ ավանդական պատմագրության մեջ: Այսուհանդերձ իր այդ հայտնի անունով նա բացակայում է մեր պատմիչների երկերում, երբ նրանց հայտնի է այդպիսի մի կերպար՝ ավանդական Վաղարշակը (ըստ Մ. Խորենացու) կամ Արշակը (ըստ Անանուն պատմիչի), որին նրանք հայ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիրն են համարում: Այդ կերպարի նախատիպ թագավորի վերաբերյալ հայ և օտար հայագետների արտահայտած իրարամերձ կարծիքներից հետո վերջին տասնամյակներին հայագիտության մեջ իշխող դարձավ այն տեսակետը, թե դա հավաքական կերպար է և մեկ նախատիպ չունի: Այս հարցում ամփոփիչ կարելի է համարել Գ. Սարգսյանի հետևյալ տողերը. «Հայտնի է, որ Արշակունիների հաստատումը Հայաստանում տեղի է ունեցել այլ պատմական պարագաներում և այլ ժամանակ, քան նկարագրում է Խորենացին, և որ Վաղարշակի, որպես բարեփոխիչ թագավորի կերպարը, փաստորեն, հավաքական, հայոց մի շարք թագավորների գծերն ու գործունեությունը արտահայտող կերպար է»:<sup>1</sup>

Անկասկած, որպես երկրի շուրջ 200-ամյա կորուսյալ անկախության վերականգնող, թագավորական նոր դինաստիայի հիմնադիր և պետականություն կերտող անձ, մ.թ.ա. IV դ. վերջին տասնամյակներին իշխած Օրոնտես-Երվանդը ևս իր դերն էր խաղալու այդ կերպարի ստեղծման գործում: Ընդ որում, այդ դերն առաջնային էր լինելու, որովհետև ավանդական Վաղարշակը համարվում է մակեդոնացի նվաճողների ժամանակակիցը<sup>2</sup>, որպիսիք չեն ոչ Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես I-ը, ոչ և Արշակունի դինաստիայի հիմնադիր Տրդատ I-ը, բայց որպիսին է հենց Օրոնտես-Երվանդը՝ Երվանդունյաց երկրորդ թագավորական դինաստիայի հիմնադիրը:

Պարզելու համար, թե ինչպես է կոչվել Օրոնտես-Երվանդին հաջորդած Երվանդունի թագավորը, տեսնենք, թե ինչ անունով է մ.թ.ա. III դ. առաջին տասնամյակներին տեղի ունեցած իրադարձությունների առնչությամբ նա հիշատակված օտարալեզու աղբյուրներում: Մ.թ.ա. 270-260-ական թթ. գաղթներից ներխուժումը Բալկանյան թերակղզուց Փոքր Ասիա, Եգիպտոսի, Բյուրանիայի և Պերգամոնի դեմ մղվող պատերազմները նպաստեցին<sup>3</sup> Անտիոքոս I-ի (մ.թ.ա. 280-261թթ.) օրոք Սելևկյան պետության քուլացմանը, ուրեմն, Հայաստանի և Ատրպատականի անկախության ամրապնդմանը նաև Կապադովկյան, Պոնտական և Վրացական թագավորությունների ստեղծմանը<sup>4</sup>:

Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթես II-ը դրամներ է թողարկել, ոչ թե հունարեն, այլ արամեերեն մակագրությամբ, իսկ դա խոսում է հույների նկատմամբ նրա բացասական վերաբերմունքի մասին:<sup>5</sup> Ա.Գ. Բոկչյանի կարծիքով, 301թ. Կա-

<sup>1</sup> Գ. Ս ա ռ ց յ ա ն, *Մովսես Խորենացին և նրա «Հայոց պատմությունը»*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», թիվ 2, 1973, էջ 57:

<sup>2</sup> Մ. Խ ո ռ են ա ճ ի, *Հայոց պատմություն (այսուհետ՝ Խորենացի)*, Եր., 1981, գիրք Բ, գլ. Գ-Է: Լ. Պետրոսյան, *Ավանդական Վաղարշակի պատմական ու փիլակական նախատիպերի շուրջ*, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 5, Գյումրի, 2002, էջ 136-142: Նոյնի, *Երվանդյան Մեծ Հայքի յոթ ծայրագավառների մասին*, ԳԱԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, թիվ 7, 2004, էջ 19-26:

<sup>3</sup> И. С в е н ц и ц к а я, *Эллинизм в Передней Азии, "История Древнего мира. Расцвет древних обществ"*, М., 1989, стр. 317-318.

<sup>4</sup> А. Б о к щ а н и н, *Парфия и Рим. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии*, М., 1960, стр. 160-161; А. Болтунова, *Возникновение классового общества и государственной власти в Иберии*, «Вестник древней истории», 1956, N 2, стр. 28-43; Г. Меликишвили, *К истории древней Грузии*, Тб., 1959, стр. 266-271.

<sup>5</sup> Նայն տեղում, էջ 157-158:

ալադովկիայի կառավարիչ Արիարաքեսի գարմիկ և ռալեգիր Արիարաքեսը փախել էր Հայաստան, ապա հայոց թագավորի հետ դաշնակցած վերադարձել Կասպադովկիա, ջախջախել մակեդոնական ստրատեգոս Ամյունտեսին և հիմնադիրը դարձել Կասպադովկիայի արքայատոհմի:<sup>6</sup> Նա. «ըստ Լեռնային»-ով, Պոնտական թագավորության հիմնադրումը ես՝ դնում է այդ ժամանակ: Բայց տրամաբանական է, որ պոնտական ու վրացական թագավորությունները ստեղծվել էին Մելեկյանների օգնությամբ Կասպադովկիայի և Հայաստանի թիկունքում և սրանց դեմ: Վրաց թագավորության ստեղծման կապակցությամբ Ա. Մեքոնյանը գրում է. «...Մ. թ. ա. 270-ական թթ. Մեծ Հայքի հյուսիսային հարևանությամբ կազմավորվել է Վրաց Փառնավազյան պետությունը (Իբերիա, Վիրք), որը, օգտվելով հայ Երվանդյանների հակառակորդ Մելեկյանների օժանդակությունից, հայոց երկրից գրավել է անջատել է Գուգարքն ու Ջավախքը, ինչպես և հարակից այլ շրջաններ»:<sup>8</sup>

Մակեդոնական նվաճողներից Կասպադովկիայի ագատագրման գործում հայոց թագավորի ունեցած մատակցության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հույն պատմիչ Դիոդորոս Սիկիլիացին: Նա գրում է. «Երբ Արիարաքն այստեղ հաղթեց ու ճակատամարտում ընկավ, Կասպադովկիան՝ թե՛ ինքը և թե՛ տսիմանակից երկրները, անցան մակեդոնական իշխանության տակ: Իսկ Արիարաքը՝ նախկին թագավորի որդին, հուսահատության հասնելով այս անցքերի պատճառով՝ փախչում է քչերի հետ Արմենիա: Մի քանի ժամանակից հետո, երբ Եվմենեսը, Պերդիկկասը և նրանց համալսեռները վախճանվել էին, իսկ Անտիգոնոսն ու Մելեկոսն այլ գործերով էին զբաղված՝ նա վերցնելով արմենների թագավոր Արդոատեսից զորք՝ սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և տեղ դասավ իր հայրենի իշխանության»:<sup>9</sup> Արիարաքեսի Կասպադովկիայում հաստատվելուն օգնած *Արդոատես* հայոց թագավորը չէր կարող Արիարաքես II թագավորի դաշնակիցը լինել, եթե վերջինիս վերադարձը վերաբերում է 301/300թթ.: Գեռնա Յ. Մարկվարտն էր ցույց տվել, որ Դիոդորոսի օգտագործած ստորյուրում Կասպադովկիայի թագավորական դինաստիայի ճյուղագրությունը միտումնավոր կերպով խեղաթյուրվել է:<sup>10</sup> Դա արվել է մի նպատակով, որպեսզի Արիարաք II-ը դառնար Արիարաք I-ի որդին: Իրականում Արիարաք II-ը պետք է անկախ Կասպադովկյան թագավորություն հիմներ հայոց Արդոատես թագավորի օգնությամբ 270 կամ 260թ.:<sup>11</sup> Ուրեմն, սխալվել է Դիոդորոսը, կամ նրա աղբյուրը, որ Ամյունտասին հաղթել էր Անտիգոնոսի ժամանակակիցը և ոչ թե Մելեկյան գորավար:<sup>12</sup> Հ. Մանանդյանը, մեծելով այդ բյուր պատկերացումը, միևնույն ժամանակ ավելացնում է. «Արմենների թագավորի Արդոատես (*Ἀρδοάτης*) անունը, որ համարվում է աղճատված Ռեյնարը և հայագետ յանասերների մեծագույն մասը կարողում են Արտավազը (= *Ἀρτασιανός*): Ավելի հավանական է, իմ կարծիքով, Մարկվարտի ենթադրությունը, որը՝ *Ἀρδοάτης* աղճատված անունը առաջարկում է ուղղել և կարդալ՝ *Ἀρδοάδης* (= *Ὀρδοάδης*, «Ջրաանդ»):<sup>13</sup> Այդ անունը (*Արտավազ(դ)*) տեսքով է վերականգնել նախ (*Ռեյնարի* ավելի քան 100 տարի առաջ) Մ. Չամչյանը: Ըստ նրա՝ Հայաստանում թագավորում էր Հրանտը (Օրոնտես-Երվանդ), որի մահից հետո «Յայնժամ մի ոմն յառաջ իշխանաց աշխարհին՝ Արտավազ կամ Արտավազան անուն՝ այդ խորխտ եւ կորովի՝ բռնացեալ տիրեաց ի վերայ երկրին. եւ տարածեաց զիշխանութիւն իւր մինչեւ ի սահմանս Ատրպատականի եւ այլոց շրջակա աշխարհաց, ըստ զրելոյ Պողիսիոսի հին մատենագրի...»:<sup>14</sup>

<sup>6</sup> А. Б о к ш а н и н, *նշվ. աշխ.*, էջ 125:

<sup>7</sup> Նույնը:

<sup>8</sup> Ա. Մեկրյան, *Ջավախք XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին*, Եր., 2003, էջ 37-38:

<sup>9</sup> Հ. Մանանդյան, *Ջննդական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության*, հ. 1, Եր., 1944, էջ 97 (*Diod., XXXI, 19, 4-5*):

<sup>10</sup> Նույն տեղում, էջ 98-99:

<sup>11</sup> Նույն տեղում, էջ 99:

<sup>12</sup> Նույն տեղում, էջ 98:

<sup>13</sup> Նույնը:

<sup>14</sup> Մ. Չամչյան, *Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվական)*, հ. 1, Եր., 1985, էջ 203:

Մ. Չամչյանը իրավացի է, երբ Հրանտին (այսինքն՝ Օրոնտես-Երվանդին) և Արտավազին (այսինքն՝ Արդուատեսին) տալիքն անձինք է համարում՝ Հայաստանի նախորդ և հաջորդ իշխողներ: Նա կռահել է նաև, որ հունաձև *Արդուատես*-ի առաջին մասը համապատասխանելու է հայկական *Արտ*-ին, որի հիման վրա էլ անվանակիր անձին մա Արտավազ(ան), այսինքն՝ *Արտավազդ*, անունն է տալիս: Բայց, ինչպես կոտեսները ստորև, այդ անձնավորությունը *Արտավազ(դ)* չի կոչվել: Այս անձի հետ կապված թյուրիմացությունն ավելի են խորացրել, նրան համարելով Փոքր Հայքի թագավոր և առնչելով 322թ. իրադարձություններին (երբ տեղի հայերը ապստամբել էին և վտարել իրենց գլխին կառավարիչ նշանակված Նեոպտոլեմասին):<sup>15</sup> Ա.Գ. Բոկչյանինը ևս Արիարաքեսին օգնություն ցույց տված հայոց թագավորին *Արտավազդ* է կոչում, իսկ նրա հետ կապված դեպքերը քվազում մ.թ.ա. IV դարի վերջով: Ըստ նրա՝ դիագնոստիկայից Եվմենեսը ճանաչել էր հայ կառավարիչ Արտավազդի կիսանկալս փճակը և բավարարվել՝ նրա կողմից մակեդոնա-հունական գերիշխանության գոտս պաշտոնական ճանաչմամբ:<sup>16</sup> Իրականում Եվմենեսի հետ կապի մեջ մտած Հայոց թագավորը եղել է Օրոնտես-Երվանդը և ոչ թե *Արտավազդ* վերանվանված Արդուատեսը: Այս առթիվ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Ինդոթուսի և Պոլիենոսի մոտ մոսավորապես 317թվին (մ.թ.ա.) հիշատակված է իբրև բուն Արմենիայի սատրապ Օրոնտես-Երվանդը, որը եղել է Պարսկաստանի Պերսիս նահանգի սատրապ մակեդոնացի Պակեստասի մոտ բարեկամը»:<sup>17</sup> Իսկապես էլ, հույն հեղինակների հաղորդումը վերաբերում է դիագնոստիկայայրարի այն ժամանակահատվածին, որը նախորդել է Անտիգոնոսի կողմից Եվմենեսին վտարելուն (մ.թ.ա. 316թ.), իսկ այդ ժամանակ Հայաստանը կառավարում էր (հավանաբար, արդեն *թագավոր* տիտղոսով) Օրոնտես-Երվանդը: Մ. Կրկյաշաթյանը ևս համոզված է, որ Հայոց թագավոր Արդուատեսի օգնությամբ Կապադովկիայի անկախացումը կարող էր տեղի ունենալ միայն մ.թ.ա. III դ. առաջին կեսին և չէր կարող տեղի ունենալ մ.թ.ա. IV դ. վերջին, երբ Հայաստանում իշխում էր ոչ թե Արդուատեսը, այլ նրա նախկին սատրապ Օրոնտեսը: Նա գրում է. «Ինդոթուսի մեկ ուրիշ վկայությունից իմանում ենք, որ մ.թ.ա. IIIդ. առաջին կեսին արմենների 'Αρδοατης (Արտավազդ, Երվա՞նդ) թագավորը իր գործով օգնում է Հայաստան ապավինած Կապադովկիայի օրինական գահաժառանգ Արիարաքեսին, որպեսզի սա դուրս բշի իր երկրից մակեդոնացիներին և գրավի իր գահը»:<sup>18</sup>

Թե ո՞վ կարող էր լինել հույն հեղինակի գրչի տակ *Արդուատես* ազավադյալ անվամբ հանդես եկած հայոց թագավորը, պարզել կարելի է, պատմաբաններին համեմատաբար ուշ հայտնի դարձած, Երվանդունի թագավորներից մեկի դրամի պալլասովոր մակրագրության, Կոմագենեի Երվանդունի թագավոր Անտոքոս I-ի (մ. թ. ա. 69-34 թթ.) Նեմրոթ լեռան սրբավայրի սալերից մեկի նույնպիսի արձանագրության և Անանուն պատմիչի ավանդած հայոց արքայացանկի տվյալների համադրման միջոցով: Հիշյալ դրամի վերաբերյալ Գ. Սարգսյանը նշում է, որ նրա վրա բերված թագավորի անունը թերի է և ներկայացնելու է *Արտաուն* անվան հունական 'Αρταβανος կամ 'Αρταβανος ձեի հոլովված վերջնամասը՝ [...] ABANOY, ապա ավելացնում, որ հրատարակիչը այդ անունը նույնական է համարում Անանունի բերած արքայացանկի հայ թագավոր Արտավանի անվան հետ:<sup>19</sup> Իսկ Անանունի արքայացանկի համապատասխան տեղում կարողում ենք «Արաուն եւ Արշաիր՝ ամս ԺԲ: Ապա Արշակ որդի Արշաիրի՝ ամս ԼԷ: Ապա Երուանդ որդի Արշակայ՝ ամս ԻԱ: Ապա Արտաշես եղբայր նորին՝ ամս ԾԲ»:<sup>20</sup> Այս Երվանդը մ.թ.ա. III դարի վերջին տասնամյակներին թագավորած

<sup>15</sup> Լ և ռ, *Երկերի ժողովածու*, հ. 1, Եր., 1966, էջ 291:

<sup>16</sup> А. Б о к ч а н и н, *նշվ. աշխ.*, էջ 119:

<sup>17</sup> Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 96:

<sup>18</sup> Մ. Կրկյաշաթյան, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի թագավորների պատմության դրվագներ, Եր., 1970, էջ 194:

<sup>19</sup> Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, էջ 123-124: Տե՛ս նաև Խ. Մուշեղյան, Գրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ. թ. ա. V դ. - մ. թ. XIV դ.), Եր., 1983, էջ 41-42:

<sup>20</sup> Սերեոսի եպիսկոպոսի պատմություն (այսուհետ՝ Սերեոս), Եր., 1939, գլ. Բ, էջ 10-11:

Երվանդ Վերջինն է, իսկ Արտաշեսը՝ Արտաշիսյան արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշես I-ը (մ.թ.ա. 189-160 թթ.):<sup>21</sup>

Ըստ Կոմսագենի Անտիոքոս I թագավորի սրբավայրի սալերի հաջորդականությամբ՝ մ. թ. ա. IV դարի վերջին աասնամյակներին թագավորած Օրոնտես-Երվանդից (սալին՝ *Արտանդես*) հետո՝ հիշատակված է մի թագավոր, որի անունը կիսով չափ ջնջված է՝ պահպանվել է միայն *-անես* վերջնամասը:<sup>22</sup> Գ. Տիրացյանի կարծիքով, սրա գահակալման տարիները ընկնում են մ.թ.ա. III դ. առաջին տասնամյակներին: Ուրեմն, թե՛ անվան *-անես* վերջնամասով, թե՛ գահակալած ժամանակաշրջանով այս թագավորը համապատասխանում է Դիոդորոս Սիկիլիացուն *Արդուաես* անունով հայտնի և Անանունի սովանդած արքայազանի *Արտաան* (հունաձև՝ *Արտաբանես*) անունը կրած թագավորին: Այս թագավորի ոչ թե Արշակունի կամ Արտաշիսյան, այլ Երվանդունի հայ թագավոր լինելու մասին է խոսում նախ և առաջ իր *Արտաան* անունը, որը «խորթ է ինչպես հայ Արշակունիներին, այնպես էլ Արտաշիսյաններին»:<sup>23</sup> Նրա Երվանդունի լինելու մասին է խոսում նաև նրա հետ (որպես գահակից) հիշատակված թագավորի *Արշաիր* անունը,<sup>24</sup> որը «ինչպես և նախորդը, չկա հայ Արշակունիների և Արտաշիսյանների մեջ»:<sup>25</sup> Արտավանի և Արշավիրի Երվանդունիներ լինելու մասին է խոսում նաև նրանցից երկրորդի, այսինքն՝ Արշավիրի, Երվանդ Վերջինի պատը, իսկ Արտավանի՝ պապի գահակից ավագ եղբայր լինելու հանգամանքը:<sup>26</sup> Եթ ի նկատի ենք առնում Երվանդունիների և Արեմենյանների ազգակցության (քեկուզև իզական գծով) իրողությունը, հասկանալի է դառնում նաև, թե ինչ ճանապարհով կարող էին Երվանդունի տոհմում հայտնվել *Արտաան* և *Արշաիր* անունները:

Այս առթիվ ուշադրության արժանի դիտադրություններ է արել Գ.Սարգսյանը: *Արտաան* անձնանվան վերաբերյալ նա գրում է. «Ի դեպ, այդ անունը թեև շատ զործածական է եղել պարսե Արշակունիների մեջ, սակայն բնորոշ սլաոթեական չէ: Եղել են այդ անունը կրող, մի քանի ամիս թագավորած, Արեմենյան թագավոր Քսերքես Ա-ի հաջորդը և այլ անձինք»:<sup>27</sup> *Արշաիր* անձնանվան վերաբերյալ էլ նա գրում է, որ, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության համաձայն, *Արշաիր*-ը եբրայական *Axasvērōš* անվանաձևի համարժեքն է, իսկ վերջինիս պարսկական բուն ձևը *Xšayārša*-ն է՝ եույնների կողմից աստաղդարձված *Ξέρξης/Քսերքես*:<sup>28</sup> Այնուհետև կարդում ենք. «Ինքնեկի որդի Քսերքեսը թավական հռչակված է եղել իր ժամանակվա աշխարհում և հատկապես Արեմենյան տերության մեջ. նրա անունը պիտի քափանցեր տերության բոլոր անկյունները և, ի թիվս այլոց, հայկական միջավայր»:<sup>29</sup> Ի վերջո, *Արտաան* և *Արշաիր* անունների «մեջ նշմարելի են Ճոփքի դինաստիայի (Երվանդյան տոհմի մի ճյուղ)՝ թագավորների պատկերները»:<sup>30</sup> Այժմ Ճոփք-Կոմագենի թագավորական դինաստիայի Երվանդունի արքայատոհմի մի ճյուղը լինելու հանգամանքը կասկած չի հարուցում:<sup>31</sup>

Ըստ երևույթին, Արտաշես I-ի ազգական և ժամանակակից Ճոփքի նոր արքայատոհմի հիմնադիր Չարեհը ես, Արտաշես I-ի նման, ազգակից էր Երվանդունիներին: Հայտնի է, որ այս նոր արքայատոհմի վերջին ներկայացուցիչը, որին հաղթեց և Ճոփքը Մեծ Հայքին միացրեց Տիգրան Մեծը (մ.թ.ա. 94թ.), կոչվում էր *Արտանես*՝ *Ἀρτάνης*:<sup>32</sup> Կարծում ենք, որ այս անունը կրճատվում է մերկայացնում միջլայ *Արտաան* (հունաձև՝ *Արտաբանես*) անվան: Միջուկայ *-ա-*ի սղման տեսանկյունից հստակ *Մանաազակերտ* > *Մանազկերտ*, *Վանեսունի* > *Վահունի*, *Փառնաազ* > *Փառնազ-եան* > *Փառա-*

<sup>21</sup> Գ. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 125-126, 203-204:

<sup>22</sup> Նույն տեղում, էջ 31:

<sup>23</sup> Նույն տեղում, էջ 123:

<sup>24</sup> Սեբեոս, գլ. Բ, էջ 10:

<sup>25</sup> Գ. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 124:

<sup>26</sup> Սեբեոս, գլ. Բ, էջ 10-11:

<sup>27</sup> Գ. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 124:

<sup>28</sup> Նույն տեղում, էջ 117-118:

<sup>29</sup> Նույն տեղում, էջ 118:

<sup>30</sup> Նույն տեղում, էջ 126:

<sup>31</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Եր., 1971, էջ 512-513:

<sup>32</sup> Ստրաբոն, *Քաղեց և քաղաքանեց Հ. Անտոյանը*, Եր., 1940, էջ 64-65 (*Strabo*, XI, 14, 15):

*զեան*: Իսկ *Արտանես* անունը Ծովքի թագավորին հասած էր լինելու որպես Երվանդունիների առեմական սանուն: Ի դեպ, *Արդոատես* և *Արտանես* արքայանունների փոխադարձ կապի մասին գրեթե 100 տարի առաջ, խոսել էր Ն. Ագոնցը:<sup>33</sup> Հարց կարելի է բարձրացնել նաև Արտավանի հետ միասին (որպես գահակից) հիշատակված Արշավիրի պատմականության մասին: Ինչպես նշվեց, *Արշաիր*-ը հայկական համարժեքն իրանական Xšayārša անվան՝ հին հույներից հայտնի *Քսերքսես* տեսքով: Իսկ *Քսերքսես* անունն էր կրում նաև Ծովքի վերջին Երվանդունի թագավորը,<sup>34</sup> որը կարող էր թուր լինել հիշյալ Արշավիր/Քսերքսեսի, ուրեմն, նաև իտերեթորոդին Երվանդ Վերջինի:

*Արշավիր* անվան Երվանդունի առեմում կիրառված լինելու մասին կան նաև այլ (արդեն անուղղակի) տվյալներ: Մովսես Խորենացին Երվանդ Վերջինի շինարարական գործունեությունը նկարագրելուց հետո ավելացնում է. «Երվանդի այս բոլոր շինածները Տրդատ Մեծը պարգևում է Կամսարականների ցեղի մարդկանց...»:<sup>35</sup> Այս «Բայց Տրդատ թագավորը Կամսարի որդիներից մեծին, *Արշավիրին*, մվլթարելով, հոր փոխարեն է նշանակում, նախարարական ցեղ է սահմանում նրա հոր անունով և մտցնում է նախարարությունների թվի մեջ: Դեռ ուրիշ պարգևներ էլ է ավելացնում՝ Երվանդի քաղաքը և նրա զավառը...»:<sup>36</sup> Երվանդունիների այս կալվածքներին տիրացած օտարածին Կամսարականները *Արշավիր* անունը ժառանգել կարող էին միայն Շիրակ-Արշարունիքի բնիկ տոհմերից (Երվանդունի արքայատոհմի կողային ճյուղերից) որևէ մեկի հետ հաստատված խնամիական կապի միջոցով, իսկ այդ տոհմին անունը կարող էր անցած լինել հենց Երվանդունիների արքայական ճյուղից: Ընդ որում, Կամսարական տոհմում *Արշաիր* անունն այնքան սիրելի և տարածված էր, որ այդ անունը կրող Կամսարական տոհմի տարրեր ներկայացուցիչներ հիշատակված են V դարի մեր պատմիչների և Անանիա Շիրակացու երկերում:

Ավելց, որ Օրոնտես-Երվանդին վոխարինած Հայոց թագավորը լինելու էր Դիողորոս Սիկիլիացուն *Արդոատես* (<\*Արդոանե\*ս. հմմտ. *Արտարանես* <\*Արտավանես) անվամբ հայտնի Արտավանը, որը, ըստ Անանուն պատմիչի, գահակալել էր Արշավիրի՝ Երվանդ Վերջինի պապի հետ: Արտավանը և Արշավիրը թագավորել են 12 տարի (ամս ԺԸ), Արշավիրի որդի Արշակը 37 տարի (ամս ԼԷ), իսկ Արշակի որդի Երվանդը 21 տարի (ամս ԻԱ):<sup>37</sup> Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Երվանդ Վերջինը թագավորել է 20 տարի («կալեալ գրագատուրօրինն ամս քսան»):<sup>38</sup> Անանունի բերած տարիների գումարը 70 (12+37+21) է: Հայտնի է, որ Արտաշեսի գլուխը Երվանդ Վերջինին սպանել էին մ.թ.ա. III դարի վերջին:<sup>39</sup> Եթե այդ «վերջին» տարիներին գումարենք հիշյալ 70 տարին, սպա կունենանք Արտավանի գահակալման սկզբի մոտավոր թվականը՝ մ.թ.ա. III դ. 70-ական թվականների վերջը, իսկ Արշավիրի հետ նրա գահակալման տարիները կլինեն 70-ական թվականների վերջը և 60-ական թվականները: Դրանց ընթացքում էլ Հայոց Արդոատես թագավորը օգնել էր Կապադոկիայի Արիարաթ II թագավորին Սելևկյաններից հետ գրավելու իր երկիրը:<sup>40</sup>

Նույն Արդոատես-Արտավանն էր լինելու հայոց այն թագավորը, որն սպասուհու էր ավել Բյուրանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդի Զիանյասին: Այս առթիվ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Հելակեացի պատմագիր Մեմոնը իր հայրենի քաղաքի մասին պատմության մեջ հաղորդում է, որ Բիթանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդին Զիանյասը, մոտավորապես 260 թվին փախել էր Արմենիայի թագավորի մոտ, որի անունը չէ հիշված... Զիանյասը, օգնություն ստանալով դրսից, գուցե և արմեններից, կալադացի էր ստանալ Բիթանիայի թագավորական զանդ (250-228 մ.թ.ա. »):<sup>41</sup> Ընդ որում, Հ. Մանանդյանի հետևությամբ Հ. Մանանդյանը ևս հավելած է «Հայոց թագավոր»-ը

<sup>33</sup> Н. А. Д о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 390, пр. 1.

<sup>34</sup> Հ. Մ ա ն ո ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 108, 109: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 513, 693, 881:

<sup>35</sup> Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խք:

<sup>36</sup> Նույն տեղում, Բ, դ:

<sup>37</sup> Ս ե թ ե ա ս, գլ. Բ, էջ 10-11:

<sup>38</sup> Խ ո ռ ե ն ա ց ի, Բ, խա:

<sup>39</sup> Նույնը: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 516:

<sup>40</sup> Հ. Մ ա ն ո ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 99:

<sup>41</sup> Նույն տեղում, էջ 107:

վերագրելու տարածական առումով ավելի մոտ գտնվող, բայց իսկապես փոքր Փոքր Հայքին:<sup>42</sup> Ավելի հավանական է Գ. Տիրացյանի կարծիքը, որ, օրինակ բերելով Կապադովկիայի անկախացման գործում Հայաստանի խաղաղած դերը, շարունակում է «Հայանի է նաև նմանօրինակ մի այլ փաստ, որը վերաբերում է նույն ժամանակաշրջանին: Բյուրանիայի Նիկոմեդես թագավորի որդին՝ Ջիանեւար, ապաստան է գտել Հայաստանի թագավորի մոտ և ապա օտար ուժերի, զուցե հենց Հայաստանի օգնությամբ վերանվաճել իր գահը»:<sup>43</sup>

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Գիտողորոս Սիկիլիացու հիշատակած Հայոց թագավոր Արդուատեսը (<Արդուանես>) նույնն է Անանունի հիշատակած Արտավանի և ոչ թե Օրոնտես/Երվանդի կամ չեղյալ Արտավազդի հետ, իսկ նրա կողմից Կապադովկիայի թագավոր Արիարաթ II-ին և Բյուրանիայի ապագա թագավոր Ջիանեւսին ցուցաբերած օգնությունը պետք է քվադրել մ.թ.ա. III դ. 70-60-ական թվականներով:

## ЦАРЬ АРМЕНИИ АРТАВАН (АРДОАТЕС)

### Резюме

А. Петросян

Легендарный царь Армении Аршак в "Начальной истории Армении" анонимного историка идентичен с Валаршаком у Мовсеса Хоренаци. Они- собирательные образы, прототипами которых послужили исторические правители Армении, в том числе и исторический Ерванд (Оронт) – основатель Ервандидской второй царской династии (правил в последних десятилетиях IV в. до н.э.).

После Ерванда царствовал Ардоатес (первая половина III в. до н.э.), которому соответствует Артаван в "Начальной истории Армении" Анонима. Вероятно, тот же Артаван-Ардоатес выступает как в надписи одной из плит святилища Ервандидов на горе Немрут (в дефективной форме ... *анес*), так и на медной монете неизвестного Ервандидского царя (также в дефективной форме ... *абанес*): арм. *Артаван* + греч. суфф. *ес* > греч. *Артабанес*. При помощи Артаван-Ардоатеса (<\*Ардоанес?) каппадокиец Ариарат II сверг селевкидского наместника Каппадокии и стал (ок. 260 г. до н.э.) независимым царем. Возможно, при Артаван-Ардоатесе Зиаел, сын царя Вифинии Никомеда, скрывался от Селевкидов в Армении, а впоследствии вернулся на родину и стал независимым царем.

<sup>42</sup> Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 107:

<sup>43</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 512: